Daniel Wojtczak¹

Wolności i prawa związkowe w Konstytucji z dnia 2 kwietnia 1997 r.

Słowa kluczowe: wolności i prawa polityczne, konstytucja, związki zawodowe, ograniczenia

Keywords: freedoms and political rights, Constitution, trade unions, restrictions

Streszczenie

Tematem artykułu jest analiza postanowień Konstytucji z 2 kwietnia 1997 r., dotyczących wolności i praw związków zawodowych w Polsce. Na konstytucyjne pojęcie „wolności związkowych” składają się zarówno wolność zrzeszania się w związki zawodowe i organizacje pracodawców, jak i prawo do rokowań i zawierania układów zbiorowych (innych porozumień) oraz prawo do prowadzenia sporów zbiorowych i strajków oraz innych form protestu. Uregulowania te zakładają nie tylko wyłączenie ingerencji państwa w tworzenie i działalność związków zawodowych, ale również ustanowienie odpowiednich regulacji ustawodawczych, które przyznają związkom zawodowym odpowiednie uprawnienia w celu umożliwiania im skutecznego działania w życiu społecznym i gospodarczym. W ocenie autora postanowienia Konstytucji z 2 kwietnia 1997 r. są kompleksowe i w sposób wystarczający uwzględniają międzynarodowe standardy w tym zakresie.

Summary

Trade Union Rights and Freedoms in the Constitution of April 2, 1997

The subject of this article is the analysis of the provisions made in the Constitution of April 2, 1997 on the freedoms and rights of trade unions in Poland. The constitutional concept of the freedom of association involves the freedom of forming trade unions and

¹ Autor jest doktorantem Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. E-mail: danielwojtczak@o2.pl.

employers' associations, the right to negotiate and finalise collective agreements, the right of collective bargaining, as well as the right to organize and participate in strikes and other forms of protest. These regulations assume not only the reduction of state interference in the formation and activity of trade unions, but it ensures the provision of appropriate legislative regulations, which grant trade unions adequate powers to allow for efficient action in the social and economic settings. In the author's opinion, the provisions of the Constitution of April 2, 1997 offer a comprehensive protection of trade union rights and freedoms and the legislation is in accordance with international legal standards in this area.

Problematyka działalności związków zawodowych w systemie gospodarki rynkowej ma charakter szczególnie istotny. Znajduje się ona bowiem na styku, z jednej strony – naturalnych dążeń podmiotów, działających na rynku (pracodawców) do maksymalizowania zysków (przy jednoczesnej minimalizacji kosztów, w tym kosztów pracy), z drugiej zaś strony – istniejącą w demokratycznym państwie prawnym potrzebą ochrony pracowników przed ewentualną samowolą pracodawcy. Dlatego też określenie statusu związków zawodowych, jako organizacji służących ochronie i reprezentacji interesów pracowniczych, winno być dokonane ze szczególną ostrożnością i rozważą².

Uregulowania prawne dotyczące wolności i praw związkowych zakładają nie tylko wyłączenie ingerencji państwa w tworzenie i działalność związków zawodowych, ale również ustanowienie odpowiednich regulacji ustawodawczych, które przyznają związkom odpowiednie uprawnienia w relacjach z pracodawcami, w celu umożliwienia im obrony praw pracowniczych.

Konstytucja z 2 kwietnia 1997 r. klasyfikuje wolności i prawa związkowe w grupie wolności i praw politycznych, co nie do końca odpowiada założeniom przyjętym w aktach prawa międzynarodowego, jak i konstytucjach większości państw obcych. Zazwyczaj bowiem lokuje się je pośród wolności i praw socjalnych (społecznych)³, względnie społeczno-ekonomicznych.

² Wyrok TK z 28 września 2006 r., sygn. K 45/04, OTK ZU 2006, nr 8A, poz. 111.

³ W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 59 Konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, T. IV, red. L. Garlicki, Warszawa 2005, s. 6.

Waga regulacji konstytucyjnych jest duża, a wynika ona z rangi, jaką wolności i prawa polityczne odgrywają w społeczeństwie obywatelskim, jak również w realizacji tak fundamentalnej zasady ustroju politycznego państwa, jak zasada zwierzchnictwa narodu.

Możliwość tworzenia i funkcjonowania różnego rodzaju organizacji – w tym związków zawodowych – ujmowana jest w przepisach konstytucyjnych jako „wolność” lub „prawo”. Warto zwrócić uwagę na odmienny sens tych określeń, pomimo pozornego wrażenia ich identyczności. Otóż w przypadku „wolności” ustawodawca nie jest uprawniony do określenia sposobu zachowania się obywateli w danej sferze, deklarowanej jako stosowna „wolność”, a jedynie do formułowania zgodnych z konstytucją ograniczeń, których obywatelowi nie wolno będzie przekraczać. Ustawodawca pozostawia obywatelowi całkowitą swobodę co do sposobów korzystania z danej „wolności”⁴.

Inaczej sytuacja wygląda przy konstruowaniu „prawa” – to tutaj ustawodawca jest uprawniony do ukształtowania w sposób wyczerpujący wszelkich przejawów korzystania przez obywatela z danej możliwości działania, gdyż wszystkie inne są niedopuszczalne, a tym samym niezgodne z prawem⁵.

W myśl art. 12 Konstytucji „Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, innych dobrowolnych zrzeszeń oraz fundacji”⁶. Wolność związkową umieszczono zatem wśród wszelkich innych form dobrowolnego zrzeszania się i organizacji obywateli, mających na celu wyrażanie ich interesów, dążeń i aspiracji. Wolność związkowa jest zatem częścią większej całości, jaką jest wszelka wolność zrzeszania się różnych grup obywateli⁷.

Artykuł 12 Konstytucji daje wyraz zasadzie pluralizmu, umożliwiającej równoległe istnienie konkurencyjnych organizacji (w tym związków zawodowych) urzeczywistniających interesy pracowników. Przepis ten stanowi zaprzeczenie sytuacji istniejącej w tej dziedzinie do 1989 r., gdzie obowią-

⁴ P. Sarnecki, *Wolność zrzeszania się*, Warszawa 1998, s. 25.

⁵ Ibidem.

⁶ Art. 12 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. Nr 78, poz. 483).

⁷ Wyrok TK z 7 marca 2000 r., sygn. K 26/98, OTK ZU 2000, nr 2, poz. 57.

zywał monopol w działalności związkowej jedynej tylko centrali, włączonej w system władzy państwa socjalistycznego.

Postanowienia Konstytucji wskazują, że państwo gwarantuje nie tylko wolność tworzenia związków zawodowych i organizacji pracodawców, ale również wolność ich działania. Tym samym ustrojodawca uznał *implicite* dwie inne wolności związkowe – samorządność i niezależność.

Samorządność związku zawodowego, polega na tym, że organizacja samodzielnie określa zasady i cele swego działania. Jak przyjmuje się w doktrynie, samorządność związku zawodowego ma dwa zasadnicze wymiary: zadaniowo-programowy oraz normatywno-funkcjonalny. W tym drugim wymiarze chodzi o wyznaczenie struktur wewnątrzorganizacyjnych, zasad i metod funkcjonowania oraz procedur podejmowania decyzji⁸. Związki zawodowe mogą samodzielnie podejmować decyzje i prowadzić działalność tylko w granicach obowiązującego prawa. Zgodnie z art. 2 Konstytucji związki zawodowe, podobnie jak inne podmioty, są zobowiązane do przestrzegania prawa.

Przykładem działań związków zawodowych sprzecznych z prawem mogą być następujące sytuacje⁹:

- podjęcie strajku okupacyjnego bez wyczerpania pokojowych metod rozwiązania sporu zbiorowego z pracodawcą;
- organizacja strajku wśród pracowników, którym nie przysługuje prawo do strajku¹⁰;
- pozbawienie lub ograniczenie wolności osób uczestniczących w sporze zbiorowym reprezentujących pracodawcę.
- blokowania dróg publicznych, wejścia do zakładów pracy;
- niszczenie mienia;
- okupacja bądź blokada budynków publicznych;
- dezorganizowanie lub sabotowanie działań organów władzy lub admi-

⁸ W. Sanetra, *Wolności związkowe w świetle nowej ustawy o związkach zawodowych*, „Przegląd Sądowy” 1991, nr 5–6, s. 17–18.

⁹ M. Wąsowska, *Zbiorowe prawo pracy*, [w:] *Meritum Prawo Pracy 2014*, red. K. Jaśkowski, Warszawa 2014, s. 1240.

¹⁰ A. Świątkowski, *Swoboda podejmowania akcji zbiorowych a prawa obywatelskie, ekonomiczne i socjalne regulowane prawem pracy. Studia z zakresu prawa pracy i polityki społecznej*, Kraków 1995, s. 160.

nistracji publicznej;

- organizowanie manifestacji i akcji protestacyjnych w miejscach publicznych bez stosownego zezwolenia właściwych władz bądź wbrew zasadom współżycia społecznego.

Jeżeli chodzi o niezależność związku zawodowego, to jej istotą jest powstrzymywanie się administracji państwowej, samorządu terytorialnego oraz innych organizacji od wszelkiej ingerencji w działalność statutową, która mogłaby ograniczać lub przeszkadzać w działaniu organizacji pracowników (w tym prowadzenia akcji protestacyjnych i strajków).

Stwierdzenie, że związek zawodowy jest niezależny także „... od innych organizacji” jest dość enigmatyczne, a jego wykładnia może być kłopotliwa. Jednak odwołując się do trzech tradycyjnych płaszczyzn niezależności, tj.: od pracodawców, administracji państwowej i partii politycznych, można przypuszczać, że w tym wypadku chodzi o tę trzecią płaszczyznę¹¹. Dlatego podmioty te nie mogą narzucać związkom zawodowym przyjęcia określonej struktury organizacyjnej.

Utrzymanie niezależnej pozycji związków jest dość trudne, chociażby z tego względu, że ich działalność wymaga zarówno współpracy, np. z rządem, jak i przeciwstawienia się decyzjom administracji, jeśli godzą one w socjalne i bytowe interesy pracowników dobrowolnie zrzeszonych w związkach zawodowych. Warto zwrócić uwagę, że pozbawienie organizacji związkowych zarówno niezależności, jak i samorządności byłoby zaprzeczeniem samej „wolności”.

Osobom prawnym (a więc i związkom zawodowym) przyznaje się samorządność i niezależność co najmniej w pięciu obszarach, do których zaliczyć należy:

- decyzje co do powołania lub zakończenia działalności osoby prawnej,
- określenie organizacji wewnętrznej, zakresu i sposobu realizacji kompetencji jej organów, zasady działania poszczególnych organów i struktur,
- obsadę personalną poszczególnych struktur oraz określenie zasad i sposobów przyznawania i pozbawiania członkostwa,

¹¹ W. Masewicz, *Nowe prawo o związkach zawodowych*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 1991, nr 10, s. 1.

- ustalenie reguł dysponowania posiadanym majątkiem,
- określenie praw i obowiązków członków osoby prawnej. Niezwykle ważne jest również stworzenie odpowiednich gwarancji proceduralnych (odwoławcze procedury wewnątrzzorganizacyjne, odwołania do sądu)¹².

Zatem samorządność jest wolnością do podejmowania przez organizacje działań w zakresie jej spraw wewnętrznych i zewnętrznych, niezależność jest natomiast wolnością od zachowań innych podmiotów, naruszających samorządność organizacji¹³.

Demokracja wewnątrzzwiązkowa znajduje uzasadnienie w konstytucyjnej roli związków zawodowych jako organizacji reprezentujących interesy pracowników najemnych. Różnorodność poglądów członków związku powinna znaleźć odzwierciedlenie w wewnętrznej dyskusji i formach działalności ugrupowania. Nierzadko bywa tak, że liderzy związków zawodowych koncentrują się na walce politycznej, ignorując w ten sposób wewnętrznie podjęte decyzje, co w konsekwencji prowadzi do rozluźnienia relacji z bazą członkowską; a tym samym związek przestaje być katalizatorem interesów i żądań pracujących, a staje się organizacją realizującą cele przywódców.

Wolność zrzeszania się w związkach zawodowych wynika wprost z art. 12 Konstytucji. Ustawodawca, umieszczając te podmioty w rozdziale I Konstytucji, podkreślił ich szczególny charakter i doniosłą rolę, jaką organizacje te pełnią w demokratycznym państwie prawnym. Na konstytucyjne pojęcie „wolności związkowych” składają się zarówno wolność (prawo) zrzeszania się w związki zawodowe i organizacje pracodawców, jak i prawo do rokowań i zawierania układów zbiorowych (innych porozumień) oraz prawo do prowadzenia sporów zbiorowych i strajków oraz innych form protestu¹⁴.

Wolności związkowe wiążą się ściśle z przyznaniem związkom zawodowym odpowiednich uprawnień pozytywnych, w celu umożliwiania im skutecznego działania w życiu społecznym i gospodarczym. Prawodawca konstytucyjny pozostawił jednak znaczną swobodę ustawodawcy w tej dziedzinie, ponieważ poza wymienionymi bezpośrednio prawami do rokowań,

¹² J. Sułkowski, *Autonomia partii politycznych a problem demokracji wewnętrznej*, „Państwo i Prawo” 2011, z. 3, s. 75.

¹³ M. Kurzynoga, *Warunki legalności strajku*, Warszawa 2011, s. 163.

¹⁴ J. Juchniewicz, M. Kazimierzczuk, *Wolności i prawa polityczne*, [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2008, s. 125–126.

zawierania układów zbiorowych i organizowania strajków, nie sprecyzował bliżej szczegółowego zakresu uprawnień związków zawodowych w relacjach z pracodawcami. Konstytucja nie daje podstaw do wyprowadzania z jej postanowień innych szczegółowych praw podmiotowych związków zawodowych w stosunkach z pracodawcami i nie gwarantuje *expressis verbis* prawa pracowników do współudziału w zarządzaniu przedsiębiorstwem¹⁵.

W myśl art. 59 ust. 1 Konstytucji zapewnia się wolność zrzeszania się w związkach zawodowych, organizacjach społeczno-zawodowych rolników oraz w organizacjach pracodawców. Istotą wolności zrzeszania się jest możliwość tworzenia przez obywateli sformalizowanych więzi organizacyjnych o celach i zadaniach nie reglamentowanych przez państwo. Wolność ta stanowi o możliwości funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego. Naruśnięciem istoty tego prawa, w stosunku do określonej kategorii osób, byłoby wprowadzenie zakazu zrzeszania się tych osób w jakiejkolwiek organizacji i w ten sposób sytuowanie ich jako zbiorowości jednostek wyłączonej ze struktur społeczeństwa obywatelskiego¹⁶.

Pełne prawo koalicji to prawo tworzenia związków zawodowych wraz z prawem wstępowania do już istniejących związków zawodowych. Zachowują je przede wszystkim pracownicy, bez względu na podstawę powstania stosunku pracy (każdy rodzaj umowy o pracę, zatrudnieni na podstawie powołania, mianowania, wyboru i spółdzielczej umowy o pracę).

Istotną gwarancją wolności związkowej jest tzw. zasada negatywnej wolności związkowej. Przez negatywną wolność związkową (zwaną również w literaturze „negatywną wolnością koalicji”) rozumie się swobodę jednostki nienależenia do związku zawodowego bez ponoszenia z tego powodu jakichkolwiek ujemnych konsekwencji. Wolność ta obejmuje: 1) prawo nieprzystępowania do związku i wystąpienia ze związku; 2) prawo pozostawania poza związkiem; 3) prawo niekorzystania z pomocy związku zawodowego przez pracownika niezrzeszonego¹⁷.

Negatywna wolność koalicji przejawia się w swobodzie nienależenia do związku zawodowego i ochronie przed ujemnymi tego konsekwencja-

¹⁵ Wyrok TK z 28 września 2006 r., sygn. K 45/04, OTK ZU 2006, nr 8 A, poz. 111.

¹⁶ Wyrok TK z 10 kwietnia 2002 r., sygn. K 26/00, OTK ZU 2002, nr 2A, poz. 18.

¹⁷ Por. J. Stelina, *Związkowa ochrona indywidualnych praw pracowników nie zrzeszonych w związkach zawodowych*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 1994, nr 6, s. 60.

mi¹⁸. W prawie polskim aspekt negatywnej wolności związkowej wynika z art. 12 Konstytucji (stanowiącego zasadę ustrojową) i z art. 59 ust. 1 Konstytucji. Z art. 59 ust. 1 Konstytucji wynika, że zapewnia się wolność zrzeszania się – a więc tworzenia i wstępowania na zasadzie całkowitej dobrowolności – w związkach zawodowych, organizacjach społeczno-zawodowych rolników oraz w organizacjach pracodawców. Zakaz dyskryminacji w zatrudnieniu ze względu na przynależność związkową¹⁹ dotyczy również negatywnego aspektu tej wolności²⁰.

Zróznicowanie uprawnień pracowników w zależności od przynależności związkowej jest także niezgodne z zasadą równości wyrażoną w art. 32 Konstytucji. Trybunał Konstytucyjny wielokrotnie podkreślał, że zasada równości wobec prawa polega na tym, że wszystkie podmioty prawa (adresaci norm prawnych), charakteryzujące się daną cechą istotną (relevantną) w równym stopniu, mają być traktowani równo, a więc bez żadnych zróżnicowań zarówno dyskryminujących, jak i faworyzujących²¹. Elementem wolności zrzeszania się jest dobrowolność zrzeszania się pracowników w związki zawodowe. Oznacza to, że zakazane jest stosowanie wszelkich form dyskryminacji, związanych z przynależnością związkową²². Nie sposób nie wspomnieć o tym, że związki zawodowe mogą korzystać również z wolności zrzeszania się w struktury wyższych stopni, zwane zazwyczaj federacjami i konfederacjami, w skali regionalnej, krajowej i międzynarodowej²³. W literaturze prawa pracy przyjmuje się, że Konstytucja jest gwarantem wolności związkowych, zabezpieczającym organizacje związkowe przed władzą państwową, która nie może zabronić ani prawa zrzeszania się w związki zawodowe, ani pozbawić organizacji uprawnień przewidzianych w art. 59 Konstytucji²⁴.

¹⁸ Por. W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 59 Konstytucji...*, s. 14.

¹⁹ Art. 11³ ustawy z 26 czerwca 1974 r. Kodeks pracy (Dz.U. Nr 24, poz. 141 ze zm.).

²⁰ Wyrok TK z 1 lipca 2008 r., sygn. K 23/07, OTK ZU 2008 Nr 6A, poz. 100.

²¹ Ibidem.

²² M. Grzybowski, A.M. Świątkowski, *Wolność związków zawodowych. Aspekt ustrojowy i prawny*, [w:] *Kompetencje związków zawodowych*, red. A.M. Świątkowski, Warszawa–Kraków 1984, s. 68.

²³ W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 59 Konstytucji...*, s. 22.

²⁴ L. Florek, *Konstytucyjne gwarancje uprawnień pracowniczych*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 11–12, s. 202.

Trzeba również zwrócić uwagę na te postanowienia Konstytucji, które w sposób pośredni odnoszą się do wolności i praw związkowych. Art. 58 gwarantuje prawo zrzeszania się oraz wskazuje na obowiązek sądowej rejestracji zrzeszeń. Przepis ten ma charakter ogólny w tym znaczeniu, że dotyczy wszystkich form zrzeszania się, z wyjątkiem tych, które ustawodawca konstytucyjny wyłączył wyraźnym przepisem do odrębnego uregulowania. Ich największe znaczenie prawnoustrojowe polega na tym, że stanowią uzupełnienie ustrojowej zasady społeczeństwa obywatelskiego zakodowanej w art. 12 Konstytucji²⁵. Dlatego w literaturze przedmiotu pojawił się pogląd, że art. 58 realizuje i rozwija postanowienia art. 12 Konstytucji²⁶.

Konstytucja jak wiadomo powinna być interpretowana i stosowana integralnie z uwzględnieniem całokształtu zawartych w niej zasad i przepisów. Faktem jest, że art. 59 Konstytucji jest ściśle powiązany z art. 58, ale nie wolno pomijać innych przepisów odnoszących się do wolności i praw, ani konstytucyjnych zasad ustroju dotyczących stosunków pracy i koncepcji społeczeństwa obywatelskiego, ani też merytorycznie pokrewnych z treścią art. 59 postanowień rozsiianych po całym tekście Konstytucji (m.in. ograniczających wolności związkowe, niektórym piastunom określonych stanowisk w strukturach władzy publicznej)²⁷.

Artykuł 59 Konstytucji jest komplementarny w stosunku do art. 58, konkretyzując, w odniesieniu do zrzeszeń działających w sferze szeroko pojmowanych stosunków pracy, przepisy odnoszące się do wolności zrzeszania się w ogólności²⁸. Można powiedzieć, iż art. 59 stanowi *lex specialis* wobec art. 58²⁹. Różnica polega na tym, że ogólna wolność zrzeszania się – we wszystkich rodzajach zrzeszeń – jest gwarantowana każdemu, podczas kiedy wolność zrzeszania się w organizacjach określonych w art. 59 dotyczy tylko pewnej kategorii osób, związanych bezpośrednio lub pośrednio ze sferą stosunków pracy. Stwarza to możliwość ustanowienia w ustawie i/lub statucie wymogu spełnienia odpowiednich kryteriów przez osoby za-

²⁵ Ibidem, s. 214.

²⁶ P. Winczorek, *Komentarz do Konstytucji RP z dnia 2.IV.1997 r.*, Warszawa 2000, s. 79.

²⁷ W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 59 Konstytucji...*, s. 8.

²⁸ Por. wyrok TK z 7 marca 2000, sygn. K 26/98, OTK ZU 2000, nr 2, poz. 57.

²⁹ A. Domańska, *Konstytucyjne podstawy ustroju gospodarczego Polski*, Warszawa 2001, s. 153.

kładające zrzeczenie lub do niego wstępujące³⁰. Warto zaakcentować, iż wolności związkowe nie są jedynie wolnościami obywatelskimi, zatem mogą z nich korzystać nie tylko obywatele RP, lecz także cudzoziemcy, bez względu na kraj pochodzenia oraz osoby nieposiadające żadnego obywatelstwa³¹.

Zgodnie z art. 59 ust. 2 związki zawodowe oraz pracodawcy i ich organizacje mają prawo do rokowań, w szczególności w celu rozwiązywania sporów zbiorowych oraz do zawierania układów zbiorowych pracy i innych porozumień. Z przepisu tego wynika m.in. wymóg zagwarantowania związkom zawodowym i organizacjom pracodawców: 1) prawa występowania z inicjatywą zawarcia układu zbiorowego, 2) prawa uczestniczenia w rokowaniach dotyczących układu zbiorowego, 3) swobody podejmowania decyzji w sprawie związania się wynegocjowanym układem zbiorowym oraz 4) możliwie szerokiego zakresu swobody w zakresie kształtowania treści układów zbiorowych.

W świetle uregulowań konstytucyjnych kształtowanie stosunków między partnerami socjalnymi należy przede wszystkim do samych zainteresowanych. Rola państwa w kształtowaniu stosunków pracy nie pozostaje jednak bierna. Postanowienia art. 24 Konstytucji, nakładające na państwo obowiązek nadzorowania warunków wykonywania pracy, potwierdzają prawdziwość tezy, że układy zbiorowe i inne porozumienia nie mogą naruszać wartości konstytucyjnych.

Dla wykładni przepisów konstytucyjnych dotyczących prawa do zawierania układów zbiorowych istotne znaczenie ma społeczna funkcja tego prawa. Prawo to jest nie tylko środkiem realizacji interesów związków zawodowych i organizacji pracodawców, ale przede wszystkim służy ono realizacji interesów pracowników i pracodawców³².

Układy zbiorowe pracy, mimo tego że są aktami normatywnymi, nie mogą być wydawane w ramach kompetencji prawodawczej. Określają na zasadzie umownej treść stosunku prawnego między stronami i są wyrazem realizacji wolności działalności gospodarczej. Ich realizacja wiąże się z impe-

³⁰ W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 59 Konstytucji...*, s. 9.

³¹ M. Kazimierczak, *Wolność zrzeszania się w związkach zawodowych oraz zakres jej ograniczenia w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku*, „*Studia Prawno-ustrojowe*” 2005, nr 5, s. 106.

³² Wyrok TK z 23 października 2001 r., sygn. K 22/01, OTK ZU 2001, nr 7, poz. 215.

rium państwowym tylko na tyle, na ile wynika to ze sprawowania wymiaru sprawiedliwości przez państwo³³.

Warto zauważyć, że istnieje możliwość ograniczenia konstytucyjnego prawa do zawierania układów zbiorowych pracy. Jak podkreśla Trybunał Konstytucyjny w swoim orzecznictwie, ograniczenia te mogą wynikać nie tylko z wyraźnego przepisu konstytucyjnego, przewidującego ograniczenie tego prawa, ale również z innej normy konstytucyjnej, poddającej pod ochronę określone dobra konstytucyjne. W niektórych sytuacjach może dochodzić do kolizji normy konstytucyjnej, poddającej pod ochronę określone prawo jednostki, oraz normy konstytucyjnej, nakazującej realizację określonego dobra. W tego typu przypadkach rozstrzygnięcie kolizji zależy od wagi dobra, znajdującego się u podstaw danego prawa, oraz wagi dobra konstytucyjnego kolidującego z danym prawem. Istnieją sytuacje, w których waga określonego dobra chronionego konstytucyjnie uzasadnia ograniczenie – w pewnym zakresie – prawa jednostki. Zasada ta odnosi się również do konstytucyjnego prawa do zawierania układów zbiorowych. Analizowany przepis nie zakazuje zatem ustawodawcy ustanawiania ograniczeń, dotyczących treści zawieranych układów zbiorowych, jeżeli ograniczenia te są niezbędne dla realizacji innych wartości konstytucyjnych. Konstytucja nie wyklucza również uregulowania w drodze ustawy procedury zawierania układów zbiorowych³⁴.

Warto przypomnieć, że spory zbiorowe nie są oczywiście jedynym dopuszczalnym tematem rokowań. Strony mogą podjąć każdą inną sprawę mieszczącą się w obrębie szeroko rozumianych stosunków pracy³⁵.

Zgodnie z art. 59 ust. 3 Konstytucji związkom zawodowym przysługuje prawo do organizowania strajków pracowniczych i innych form protestu w granicach określonych w ustawie. Istnieje możliwość ograniczenia prawa do strajku lub zakazania go w odniesieniu do określonych kategorii pracowników lub w określonych dziedzinach gospodarki³⁶. Ustawodawca wydając tego rodzaju ustawę, jest zobligowany do tego, aby uregulowania te były

³³ Zob. M. Zubik, *Trybunał Konstytucyjny a układy zbiorowe pracy*, „Prawo i Zabezpieczenie Społeczne” 2005, nr 3.

³⁴ Wyrok TK z 23 października 2001 r, sygn. K 22/01, OTK ZU 2001, nr 7, poz. 215.

³⁵ W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 59 Konstytucji...*, s. 34.

³⁶ Zob. art. 59 ust. 3 Konstytucji RP.

zgodne z umowami międzynarodowymi wiążącymi Rzeczpospolitą. Nie może również zapominać o konieczności „nałożenia” na przesłanki wynikające z umów międzynarodowych materialnego wymogu z art. 59 Konstytucji, czyli dobra publicznego³⁷. Tak więc przesłanek, o których mowa w art. 59 ust. 3 Konstytucji, poszukiwać należy w ustawach konkretyzujących konstytucyjne regulacje.

Zgodnie z ustawą o rozwiązywaniu sporów zbiorowych³⁸ niedopuszczalne jest zaprzestanie pracy w wyniku akcji strajkowych na stanowiskach pracy, urządzeniach i instalacjach, na których zaniechanie pracy zagraża życiu i zdrowiu ludzkiemu lub bezpieczeństwu państwa. Niedopuszczalne jest organizowanie strajku w Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Agencji Wywiadu, Służbie Kontrwywiadu Wojskowego, Służbie Wywiadu Wojskowego, Centralnym Biurze Antykorupcyjnym, w jednostkach Policji i Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, Służby Więziennej, Straży Granicznej, Służby Celnej oraz jednostkach organizacyjnych ochrony przeciwpożarowej. Prawo do strajku nie przysługuje pracownikom zatrudnionym w organach władzy państwowej, administracji rządowej i samorządowej, sądach oraz prokuraturze.

Ograniczenia prawa do strajku mogą na siebie nałożyć również same zainteresowane strony. Dokonują tego poprzez odpowiednie regulacje, np. w układzie zbiorowym pracy. Korzystanie bowiem z uprawnienia do stosowania akcji zbiorowych celem rozwiązania sporu zbiorowego jest tylko uprawnieniem tych stron, które mogą wzajemnie zobowiązać się do ograniczenia stosowania tego środka³⁹.

Ingerencja państwa w obszar konstytucyjnie chronionej wolności zrzeszania się, pomimo że dopuszczalna, a nawet niezbędna, musi być odpowiednio miarkowana. Minimalnym standardem formalnym w tym zakresie jest bezwzględne przestrzeganie wynikającej z art. 7 Konstytucji zasady legalizmu wobec zrzeszeń, tzn. podejmowania tych działań zawsze i tylko na podstawie i w granicach prawa. Prawo to musi podlegać odpowiednio

³⁷ J. Witkowski, *Możliwość ograniczenia akcji protestacyjnych*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2013, R. XIII, s. 352.

³⁸ Zob. art. 19 ustawy z 23 maja 1991 r. o rozwiązywaniu sporów zbiorowych (Dz.U. Nr 55, poz. 236 ze zm.).

³⁹ J. Witkowski, *Możliwość ograniczenia...*, s. 355–356.

wymogom formalnym i materialnym określonym w art. 31 ust. 3 Konstytucji⁴⁰. Nie sposób nie wspomnieć również o ingerencji państwa w wymiarze indywidualnym. Jednostka musi być chroniona przed nadużywaniem dominującej pozycji przez niektóre zrzeszenia, np. związek zawodowy pretendujący do wyłączności w danym zakładzie pracy⁴¹.

Kolejnym problemem bezpośrednio związanym z realizacją prawa koalicji jest interwencja rządów i innych podmiotów w funkcjonowanie związków zawodowych. Mam tu na myśli to, że pracownicy doświadczają ze strony pracodawców różnorodnych sankcji i aktów dyskryminacji z powodu przynależności związkowej.

Nie sposób nie wspomnieć tu o kwestii zwalczania związków zawodowych pod pretekstem restrukturyzacji przedsiębiorstw. W wyniku owej restrukturyzacji następuje likwidacja starych struktur i funkcjonujących w tych ramach związków zawodowych. Następnie dokonuje się przekształcenia w nową jednostkę, w której zatrudnia się tylko pracowników niezrzeszonych. Dotychczasowi członkowie związków znajdują zaś zatrudnienie tylko pod warunkiem rezygnacji i wystąpienia ze związku⁴². Wszelkie formy dyskryminacji w zatrudnieniu, m.in. sytuacje uzależnienia zatrudnienia pracownika od warunku, że nie przystąpi on do związku zawodowego lub przestanie należeć do związku zawodowego, są niedopuszczalne i stanowią naruszenie obowiązujących regulacji prawnych.

Już samo pojęcie wolności (swobody) oznacza sferę wolną od ingerencji władczej państwa, zarówno ustawodawczej, jak i w postaci innych działań, np. administracyjnych. Zgodnie z art. 59 ust. 4 zakres wolności związkowych może podlegać tylko takim ograniczeniom ustawowym, jakie są dopuszczalne przez wiążące Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowe⁴³. Wśród nich możemy wyróżnić m.in.: Konwencję nr 87 Międzynarodowej Organizacji Pracy dotyczącą wolności związkowej i ochrony praw związ-

⁴⁰ P. Czarny, B. Naleziński, *Wolność zrzeszania się*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002, s. 603.

⁴¹ A. Wróbel, *Wolność zrzeszania się i wolność zgromadzeń*, [w:] *Szkola Praw Człowieka. Teksty wykładów*, z. 4, red. E. Łętowska, Warszawa 1998, s. 171.

⁴² J. Markiewicz-Stanny, *Wolność związkowa a zmiany w strukturze zatrudnienia – uwagi na tle standardów Międzynarodowej Organizacji Pracy*, „*Studia Lubuskie*” 2010, T. VI, s. 136.

⁴³ J. Juchniewicz, M. Kazimierczuk, *Wolności i prawa...*, s. 125–126.

kowych przyjętą w San Francisco 9 lipca 1948 r.⁴⁴, Konwencję nr 98 dotyczącą stosowania zasad prawa organizowania się i rokowań zbiorowych⁴⁵, Konwencję nr 151 MOP dotyczącą ochrony prawa organizowania się i procedury określania warunków zatrudnienia w służbie publicznej z 27 czerwca 1978 r.⁴⁶, Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 19 grudnia 1966 r.⁴⁷, Europejską Kartą Społeczną⁴⁸ oraz Europejską Konwencję o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności⁴⁹. Zatem art. 59 Konstytucji stanowi samoistną podstawę zastosowania umów międzynarodowych, które w rozumieniu art. 91 ust. 1 Konstytucji RP są częścią wewnętrznego porządku prawnego. Warto dodać, że umowy międzynarodowe znacząco wpłynęły na kształt zbiorowego prawa pracy po 1989 r. i wielokrotnie stanowiły podstawę oceny zakresu wolności związkowych w orzecznictwie Sądu Najwyższego i Trybunału Konstytucyjnego⁵⁰.

Trybunał Konstytucyjny potwierdził, że art. 59 ust. 4 Konstytucji ustanawia nakaz przestrzegania umów międzynarodowych przy ustanawianiu ograniczeń wolności związkowych, konkretyzując tym samym i akcentując w sferze tych wolności ogólny obowiązek przestrzegania prawa międzynarodowego, wyrażonego w art. 9 Konstytucji⁵¹.

Artykuł 59 Konstytucji nie jest jedynym artykułem, wprowadzającym możliwość ograniczenia konstytucyjnych wolności i praw. Innym takim przepisem jest art. 31 ust. 3 Konstytucji. Oba te artykuły funkcjonują niezależnie od siebie, różnica polega na tym, że art. 59 odnosi się bezpośrednio do wolności związkowych, a art. 31 ust. 3 dotyczy wszystkich wolności i praw⁵².

⁴⁴ Dz.U. 1958 Nr 29, poz. 125.

⁴⁵ Dz.U. 1958 Nr 29, poz. 126.

⁴⁶ Dz.U. 1994 Nr 22, poz. 78.

⁴⁷ Dz.U. 1977 Nr 38, poz. 169.

⁴⁸ Dz.U. 1999 Nr 8, poz. 67.

⁴⁹ Dz.U. 1993 Nr 61, poz. 284.

⁵⁰ L. Florek, *Zakres ograniczenia wolności związkowych (art. 59 ust. 4 Konstytucji)*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 12, s. 3–4.

⁵¹ K. Koźmiński, *Noty do art. 59, [w:] Konstytucja III RP w tezach orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego i wybranych sądów*, red. M. Zubik, Warszawa 2011, s. 333; wyrok TK z 13 maja 2008 r., sygn. P 50/07, OTK ZU 2008, nr 4A, poz. 58.

⁵² L. Florek, *Zakres ograniczenia...*, s. 11.

Normy prawa międzynarodowego korespondują z treścią art. 31 ust. 3 Konstytucji, zgodnie z którym ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Odnosi się to w dużym stopniu do wolności związkowych⁵³.

Konstytucyjne ograniczenia dotyczące wolności i praw związkowych, odnoszą się do tych funkcjonariuszy państwowych, od których oczekuje się szczególnej bezstronności. Jej warunkiem jest dystans do bieżącej polityki i neutralność wobec jej nurtów. Fakt, iż związki zawodowe angażują się w działania polityczne nie zawsze związane z ochroną interesów pracowniczych, w pełni uzasadnia potrzebę wprowadzenia tego rodzaju ograniczeń. Dlatego przynależność do związków zawodowych niektórych grup funkcjonariuszy przeczyłaby wymogom bezstronności i apolityczności.

W odniesieniu do niektórych osób zakaz przynależności do związku zawodowego ustanowiony jest bezpośrednio w Konstytucji. Dotyczy to: sędziów sądów powszechnych (art. 178 ust. 3), sędziów Trybunału Konstytucyjnego (art. 195 ust. 3), prezesa Najwyższej Izby Kontroli (art. 205 ust. 3), Rzecznika Praw Obywatelskich (art. 209 ust. 3), członków Krajowej Rady Radiofonii i Telewizji (art. 214 ust. 2) oraz prezesa Narodowego Banku Polskiego (art. 227 ust. 4). Konstytucyjne uregulowania zakazu przynależności określonych kategorii osób do organizacji związkowych odnoszą się do organów konstytucyjnych, co może stanowić argument za ustanowieniem w ustawie analogicznego zakazu w odniesieniu do innych osób⁵⁴.

Warto zwrócić uwagę na to, że Trybunał Konstytucyjny interpretował w swoim orzecznictwie słuszność wprowadzonych ograniczeń w stosunku do niektórych kategorii osób. I tak Trybunał Konstytucyjny uznał, że art. 59 ust. 1 w zw. z ust. 4 Konstytucji prowadzi do wniosku, iż członkowie Sił

⁵³ Zob. też wyrok TK z 27 stycznia 1999, sygn. K 1/98, OTK ZU 1999, nr 1, poz. 3, stwierdzający w uzasadnieniu, iż „przesłanki statuujące konstytucyjne granice dopuszczalności ograniczania wolności i praw – wyrażone w art. 31 ust. 3 Konstytucji RP – w przedmiotowej sprawie, stanowią wystarczającą podstawę dla badania zgodności z konstytucją zaskarżonych przepisów, bez potrzeby odwoływania się do art. 2 Konstytucji RP”.

⁵⁴ Por. Wyrok TK z 10 kwietnia 2002 r., sygn. K 26/00, OTK ZU 2002, nr 2A, poz. 18.

Zbrojnych nie są objęci w sposób automatyczny oraz w całej rozciągłości ochroną wolności zrzeszania się w związkach zawodowych, jaka przysługuje ludziom pracy. Dla żołnierzy zawodowych, funkcjonariuszy policji czy służby cywilnej, według TK, wolność zrzeszania się dla ochrony interesów i praw wynikających z funkcji przez nich spełnianych jest wartością, podlegającą ochronie, jednak tylko w takim zakresie, w jakim suwerenne władze państwa skłonne są tej ochronie i gwarancji udzielić. Jak wynika z orzecznictwa TK, które odnosiło się do wielu spośród kategorii osób tutaj wymienionych – każdej z nich przypisano „zakres wolności zrzeszania się odpowiedni do funkcji i statusu tych osób w państwie”⁵⁵.

Nakaz respektowania w całej rozciągłości wolności tworzenia związków zawodowych wynikający z art. 59 ust. 1 nie odnosi się do członków Sił Zbrojnych. Rolę wyłączającą w tym zakresie spełnia art. 26 Konstytucji, który uniemożliwia stosowanie ustawy związkowej w całej rozciągłości oraz przesądza o tym, że członkowie Sił Zbrojnych mogą podlegać najdalej idącym ograniczeniom wolności związkowej w porównaniu ze wszystkimi innymi funkcjonariuszami publicznymi. Wprawdzie nie wyraża on wprost zakazu przynależności do związków zawodowych, tak jak to czyni art. 178 ust. 3 Konstytucji w odniesieniu do sędziów. Jednak wskazana wyżej możliwość zrzeszania się żołnierzy zawodowych w stowarzyszeniach służących ochronie ich interesów zawodowych, a także rozumiana odpowiednio rola Państwa jako gwaranta godziwych warunków wypełniania służby – przesądzają o tym, iż istota wolności, której wyrazem zewnętrznym jest możliwość tworzenia i przystępowania do związków zawodowych, nie została przez przedmiotowy przepis zniesiona⁵⁶. Ograniczenia dozwolone przez prawo międzynarodowe mogą być dokonywane przez państwa na zasadach ustalonych w prawie krajowym, które muszą jednak spełniać warunki przewidywalności, precyzji i braku arbitralności, co dotyczy nie tylko prawa na szczeblu ustawowym, ale także konstytucyjnym.

W tym miejscu warto również zaakcentować możliwość wprowadzenia przez władze przejściowych ograniczeń konstytucyjnych wolności i praw,

⁵⁵ J. Oniszczyk, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego na początku XXI w.*, Kraków 2004, s. 718; orzeczenie TK z 9 czerwca 1997 r., sygn. K 24/96, OTK ZU 1997, nr 2, poz. 20.

⁵⁶ Wyrok TK z 7 marca 2000, sygn. K 26/98, OTK ZU 2000, nr 2, poz. 57.

związanych z proklamowaniem stanu wojennego lub wyjątkowego. Wolność zrzeszania się nie została zaliczona w brzmieniu art. 233 ust. 1 Konstytucji do tych wolności i praw, które nie mogą być ograniczane na czas stanu wojennego i wyjątkowego. Ograniczenia takie muszą spełniać następujące warunki: 1) formy ustawowej; 2) zachowania nienaruszalnej istoty tej wolności; 3) równego traktowania wszystkich, niezależnie od rasy, płci, języka, wyznania lub jego braku, pochodzenia społecznego, urodzenia oraz majątku.

Dla stanu wyjątkowego przyjęto w drodze ustawowej, że na czas jego trwania może być zawieszone prawo do zrzeszania się poprzez ustanowienie zakazu tworzenia i rejestracji nowych stowarzyszeń, partii politycznych, związków zawodowych i innych zrzeszeń oraz/lub nakazanie okresowego zaniechania działalności⁵⁷.

Wolności związkowe mogą podlegać ograniczeniom uniwersalnym na zasadach dotyczących wolności i praw człowieka i obywatela (określonych w art. 31 ust. 3) oraz ograniczeniom szczególnym, odnoszącym się tylko do wolności związkowych (o czym mowa w art. 59 ust. 4, a także w art. 233 ust. 1)⁵⁸.

Faktem jest, że Konstytucja gwarantuje zarówno jednostkom, jak i podmiotom zbiorowym, wolność organizowania pokojowych zgromadzeń, lecz także wolność zrzeszania się, wolność koalicji związkowej, a niezależnie od tego – prawo do uzyskiwania informacji publicznej oraz prawo do składania petycji, wniosków i skarg w interesie publicznym⁵⁹.

Wolności i prawa związkowe należy postrzegać jako narzędzia gwarantujące jednostce (w tym przypadku członkom związków zawodowych) możliwość aktywnego udziału w kształtowaniu polityki państwa. Bowiem związki zawodowe nie ograniczają się w swojej działalności wyłącznie do kwestii, związanych z samym zatrudnieniem, ale także poszukiwaniem rozwiązań ekonomicznych i społecznych problemów, które dotyczą bezpośrednio pracowników. Bowiem wolności i prawa związkowe urzeczywistniają ideały jednostki korzystającej z wolności obywatelskiej i politycznej, zasad demokracji i sprawiedliwości społecznej. Zatem można stwierdzić, że konstytu-

⁵⁷ Zob. art. 16 ust. 1, pkt. 6 ustawy z 21 czerwca 2002 r., o stanie wyjątkowym (Dz.U. Nr 113, poz. 985 ze zm.).

⁵⁸ W. Sokolewicz, *Komentarz do art. 59 Konstytucji...*, s. 53.

⁵⁹ Idem, *Wokół Konstytucji: pisma wybrane*, Warszawa, s. 159.

cyjne uregulowania dotyczące wolności i praw związkowych są kompleksowe i w sposób wystarczający uwzględniają międzynarodowe standardy ochronne w tym zakresie. W moim przekonaniu mechanizmy ograniczające korzystanie z wolności i praw związkowych działają prawidłowo, zabezpieczając zarówno członków związku zawodowego przed dyskryminacją ze strony pracodawcy, jak i same związki przed arbitralną ingerencją państwa, jak i innych podmiotów w ich struktury organizacyjne i zakres działania.

Literatura

- Czarny P., Naleziński B., *Wolność zrzeszania się*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, red. B. Banaszak, A. Preisner, Warszawa 2002.
- Domańska A., *Konstytucyjne podstawy ustroju gospodarczego Polski*, Warszawa 2001.
- Florek L., *Konstytucyjne gwarancje uprawnień pracowniczych*, „Państwo i Prawo” 1997, z. 11–12.
- Florek L., *Zakres ograniczenia wolności związkowych (art. 59 ust. 4 Konstytucji)*, „Państwo i Prawo” 2000, z. 12.
- Grzybowski M., Świątkowski A.M., *Wolność związków zawodowych. Aspekt ustrojowy i prawny*, [w:] *Kompetencje związków zawodowych*, red. A.M. Świątkowski, Warszawa–Kraków 1984.
- Juchniewicz J., Kazimierczuk M., *Wolności i prawa polityczne*, [w:] *Wolności i prawa człowieka w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej*, red. M. Chmaj, Warszawa 2008.
- Kazimierczuk M., *Wolność zrzeszania się w związkach zawodowych oraz zakres jej ograniczenia w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 roku*, „Studia Prawnoustrojowe” 2005, nr 5.
- Koźmiński K., *Noty do art. 59*, [w:] *Konstytucja III RP w tezach orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego i wybranych sądów*, red. M. Zubik, Warszawa 2011.
- Kurzynoga M., *Warunki legalności strajku*, Warszawa 2011.
- Markiewicz-Stanny J., *Wolność związkowa a zmiany w strukturze zatrudnienia – uwagi na tle standardów Międzynarodowej Organizacji Pracy*, „Studia Lubuskie” 2010, T. VI.
- Masewicz W., *Nowe prawo o związkach zawodowych*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 1991, nr 10.
- Oniszcuk J., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego na początku XXI w.*, Kraków 2004.

- Sanetra W., *Wolności związkowe w świetle nowej ustawy o związkach zawodowych*, „Przegląd Sądowy” 1991, nr 5–6.
- Sarnecki P., *Wolność zrzeszania się*, Warszawa 1998.
- Sokolewicz W., *Komentarz do art. 59 Konstytucji*, [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. L. Garlicki, T. IV, Warszawa 2005.
- Sokolewicz W., *Wokół Konstytucji: pisma wybrane*, Warszawa 2011.
- Stelina J., *Związkowa ochrona indywidualnych praw pracowników nie zrzeszonych w związkach zawodowych*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 1994, nr 6.
- Sułkowski J., *Autonomia partii politycznych a problem demokracji wewnętrznej*, „Państwo i Prawo” 2011, z. 3.
- Świątkowski A., *Swoboda podejmowania akcji zbiorowych a prawa obywatelskie, ekonomiczne i socjalne regulowane prawem pracy*, „Studia z zakresu prawa pracy i polityki społecznej”, Kraków 1995.
- Wąsowska M., *Zbiorowe prawo pracy*, [w:] *Meritum Prawo Pracy 2014*, red. K. Jaśkowski, Warszawa 2014.
- Winczorek P., *Komentarz do Konstytucji RP z dnia 2.IV.1997 r.*, Warszawa 2000.
- Witkowski J., *Możliwość ograniczenia akcji protestacyjnych*, „Roczniki Administracji i Prawa”, R.XIII.
- Wróbel A., *Wolność zrzeszania się i wolność zgromadzeń*, [w:] *Szkoła Praw Człowieka. Teksty wykładów*, red. E. Łętowska, Warszawa 1998, z. 4.
- Zubik M., *Trybunał Konstytucyjny a układy zbiorowe pracy*, „Praca i Zabezpieczenie Społeczne” 2005, nr 3.